

մէջ կրնանք մուտքի արգելքը⁴⁴ չափազանցութեան դաշտը էր՝ «Կնոջ մարդոյ ամենեւին իսկ արգելալ է մտանել ի կողին եւ ոչ մանուկ ոք դեռարոյս եւ անմորուս կարող է մտանել եւ կրօնաւորել, այլ հարկ է այնպիսեոյն կալ ամս ինչ ի դրսի տունն... զի անդ մօրուացն աճեցեալ մտցեն ի ներքս յընկերութիւնս կրօնին» (Սարգիսեան Հ. Ն., Տեղագրութիւնք, էջ 279, հմմտ. Վ.Վ. Ա. էջ 50—51, 83—84):

Կրնանք վանք չմտնելու օրէնքը հասկնալու է այն իմաստով որ՝ անոնց ներուած էր վանականներու յատուկ բնակավայրները եւ ժողովատեղիներն ոտք կոխել ու նստիլ եւ բնակիլ: Սակայն անոնց ներուած էր վանական եկեղեցիները, որոնք հասարակութեան ժողովուրդի աղօթատեղի էին, այցելել, նմանապէս վանականներու հետ տեսակցութիւն ու գործառնութիւն ունենալ, սակայն վանականէն կը պահանջուէր՝ զգուշութիւն քաջուածութիւն եւ կնոջմէ՛ համեստութիւն:

Հայ կրնանք զիտցած են վանական կեանքը զնահատել եւ վանականները յարզել: Անոնց մասնակցութիւնը հայկական վանքերու եւ եկեղեցիներու հիմնարկութեան, զարգացումի եւ վերաշինութեան համար ակնյայտնի իրողութիւն է: Նաեւ անոնք իրենց ճարպիկ մատերու եւ նուրբ ճաշակի բնտիր հիւսուածքներով եւ արտազրութիւններով ու սրտի եւ մտքի առատատուր նուէրներով վանքերն ու եկեղեցիները պայծառացուցած եւ հարստացուցած են (հմմտ. Հայցունի Հ. Վ. Հայուհին, Վենետիկ, 1936, էջ 192—271 եւ Կոզեան Հ. Ս. թէպէտ իր Ամէնուն Տարեցոյցի մէջ հրատարակած գրութիւնը, 1925, էջ 224):

Հայ վանականներն եւս ջանացած են կրնանք հանդէպ լաւ վերաբերմունք ունենալ եւ անոնց աջակցութիւնը օգտադործել: Դարձեալ անոնց հետ յարաբերութեան մէջ գտնուած ատեն ուշադիր եղած՝ իրենց անունն ու կոչումին պարտադրած քաջուածութիւնը նկատի առնուլ: Սակայն ցաւալի է որ անոնցմէ՛ ոմանք կուսութեան գերագանցութիւնն ու ազնուութիւնը կը մոռնան, եկեղեցական կանոններն առաթուր կը կոխեն, հարկ եղած զգուշութիւնները կ'անտեսեն ու կը գլորին: Կան անոնցմէ որ՝ «զհետ տերանց եւ տիկնանց յաճեալ ծփին», մենաստաններու մէջ թոյլ կու տան կին կողկիթներ, եւ «կանայք ի վանորայս բնակեալ՝ սեղանակից եւ տնակից եղեալ»⁴⁵ (Հայցունի Հ. Վ., Ճաշեր եւ Խնջոյք հին Հայաստանի, Վենետիկ, 1912, էջ 296—298): Ծահապիվանի ժողովը խիստ պատիժ կը նշանակէ անբարոյական կոյս քահանային՝ կրօնաւորին՝ «Եթէ կրօնաւոր երէց զայցի ի պղծութեան եւ ի պոռնկութեան կամ յայլ դործս չարեաց եւ սոսուգեալ վկայիւք, քահանայութիւնն լուծցի եւ յեկեղեցւոյ բաժնէն հեռացեալ թ. դրամ տուգանս տացէ եւ ի կարօտեալս բաշխեսցեն» (Ղլտճեան, Կան. Հայոց, էջ 61, կան. Բ. հմմտ. եւ կան. ԺԹ. էջ 80):

Ք. Հնադանդութեան պարտականութիւնը իրբեւ պահանջը հասարակական կեանքի անպայթ ու խաղաղ յառաջխաղացումի, նաեւ իրբեւ կարեւոր միջոց կատարելութեան ժամանակ — ուրացութեամբ կամքի ու մեռուցումով՝ ցանկութիւններու՝ հայկական վանքերու մէջ կը շեշտուի ու կը յարգուի (հմմտ. Բուզանդ Փ., Պատմ., էջ 187—188. Յաճախապատում, էջ 250, 253. Ղլտճեան, Կան. Հայոց, էջ 122, Առ. Դաւրիժեցի, Պատմ., էջ 256 եւս եւս): Թէեւ պակաս չեն ըլլար «անձնիշխանակամ» (հմմտ. վերը՝ «Հարցումն Աշոտոյ թաղաւորի... եւ պատասխանի Եղնկայ») եւ «անձնահաճ կամք» ունեցող վանականներ (Գր. Տղայի Նամականի, Վենետիկ 1838, էջ 24):

Գ. Հայկական վանքերն ալ — իրբեւ բարոյական մարմին — կրնային դրամ ու ստացուածք ունենալ եւ անոնցմէ շատերը անշարժ հարստութեամբ կը ճոխանան: Սակայն միաբանները պէտք էին անոնց մէջ աղքատ ու համեստ ապրիլ եւ նիւթականի սիրտ չկապել: Անոնց մէջ եղած են ստուգիչ շատեր, որոնք անօթութեան եւ մերկութեան կը ժուժկային եւ բարձրագոյն նպատակներու հետամուտ կ'ըլլան (հմմտ. Կորիւն, Պատմ., էջ 14—15. Բուզանդ Փ., Պատմ.,

էջ 187—188. Եղիշէ, Մատենագրութիւնք, էջ 159—160, 165): Սակայն դժբախտաբար դրամատէր, փափկակեաց եւ ընչաքաղց վանականներու ալ ցանցառ չենք հանդիպիր (հմմտ. Եղիշէ, Մատենագրութիւնք, էջ 163):

⁴⁴ Կերտէս Ենորհալին կը պահանջէր՝ «կրօնաւորն կանանց խոստովանութիւն մի իշխեսցէ անունի, բայց եթէ մերձ ի մահ» (Արարատ, 1906, էջ 61), դարձեալ որ՝ վանականները առանց արգարացի պատճառի զիւղերն ու քաղաքները չզեղեցին եւ անաստողները «օրինաւոր թաղման» կը զրկէր (Բնդ. Թուղթ, էջ 68—70):

Նոր կտակարանի Գրքերու լոկ յաջորդականութիւնը ընտրած ենք նիւթ մեր այս ուսումնասիրութեան, առանց նկատի առնելու անոնց կանոնականութեան հարցը:

Ծանօթ չէ քննադատութեան անհատ մը, որ հեղինակ կարենայ համարուիլ Ս. Գրոց արեւելեան կամ արեւմտեան խմբաւորումին, բայց ստոյգ է թէ արեւելք արդէն Գ. դարուն թէ՛ հին ու թէ՛ Նոր կտակարանի մասերուն մէջ կը տիրէր որոշ յաջորդականութիւն մը¹: Թէ Ս. Գրքի հայերէն թարգմանութեան ժամանակ ընդգրկուած է որոշ ցուցակ մը, այդ չենք զիտեր, բայց եւ այնպէս շատ հաւանական կը գտնենք, որ յունական ցուցակ մը ուղղութիւն տուած ըլլայ մեր թարգմանիչներուն:

1. Այսօր իրբեւ ընկալեալ խմբաւորում կը ճանչցուի այն կարգը, որուն հետեւած է Հ. Յովհաննէս Զօհրապետն իր 1805ին հրատարակած Աստուածաշունչին մէջ²: Այս կարգը իր ընտրած «ընտրելագոյն զբազիր գաղափար»ի կարգը չէ, ինչպէս ինքն ալ կը խոստովանի ծանօթութիւններուն մէջ, այլ կազմուած է համեմատութեամբ ձեռագիրներուն մէջ տիրող ա՛յն կարգին, որոնք բազմաթիւ տեսակի առնուած են հրատարակութեան համար, առանց անտեսելու նաեւ յունական «հաւատարմագոյն բնագիրները»:

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԳՐՔԵՐՈՒ ԿԱՐԳԸ ՀԱՅՈՑ ԳՈՎ

Նոր կտակարանի Գրքերու լոկ յաջորդականութիւնը ընտրած ենք նիւթ մեր այս ուսումնասիրութեան, առանց նկատի առնելու անոնց կանոնականութեան հարցը:

Ծանօթ չէ քննադատութեան անհատ մը, որ հեղինակ կարենայ համարուիլ Ս. Գրոց արեւելեան կամ արեւմտեան խմբաւորումին, բայց ստոյգ է թէ արեւելք արդէն Գ. դարուն թէ՛ հին ու թէ՛ Նոր կտակարանի մասերուն մէջ կը տիրէր որոշ յաջորդականութիւն մը¹: Թէ Ս. Գրքի հայերէն թարգմանութեան ժամանակ ընդգրկուած է որոշ ցուցակ մը, այդ չենք զիտեր, բայց եւ այնպէս շատ հաւանական կը գտնենք, որ յունական ցուցակ մը ուղղութիւն տուած ըլլայ մեր թարգմանիչներուն:

1. Այսօր իրբեւ ընկալեալ խմբաւորում կը ճանչցուի այն կարգը, որուն հետեւած է Հ. Յովհաննէս Զօհրապետն իր 1805ին հրատարակած Աստուածաշունչին մէջ²: Այս կարգը իր ընտրած «ընտրելագոյն զբազիր գաղափար»ի կարգը չէ, ինչպէս ինքն ալ կը խոստովանի ծանօթութիւններուն մէջ, այլ կազմուած է համեմատութեամբ ձեռագիրներուն մէջ տիրող ա՛յն կարգին, որոնք բազմաթիւ տեսակի առնուած են հրատարակութեան համար, առանց անտեսելու նաեւ յունական «հաւատարմագոյն բնագիրները»:

¹ Հմմտ. Th. Zahn, Geschichte des Neutest. Kanons. Erlangen, 1890. հար. Բ., էջ 343:
² Աստուածաշունչ Մատենա Հին եւ Նոր կտակարանաց, Վենետիկ 1805:

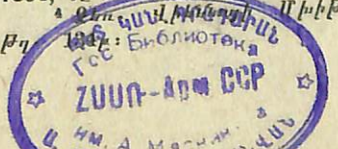
Զօհրապի կարգն է՝

Աւետարանք՝	առ Եփեսացիս
Մատթէոս	Փիլիպեցիս
Մարկոս	Կողոսացիս
Ղուկաս	Թեսաղոնիկեցիս Ա.
Յովհաննէս	Գիւս Ա.
Գործքք Առաքելոց	Թեսաղոնիկեցիս Բ.
Կարողիկեայք՝	Եբրայեցիս
Յակոբայ	Տիմոթէոս Ա.
Պետրոսի Ա.	Տիմոթէոս Բ.
Պետրոսի Բ.	Տիտոս
Յովհաննու Ա.	Փիլիմոն
Յովհաննու Բ.	(յօր. Թուղթ Կորնթացւոց Գ.)
Յովհաննու Գ.	Յայտնութիւն Յովհաննու
Յուդայի	Յաւելուած՝
(յօր. Աղերս Եւրպալեայ, Յայտնութիւն Յովհաննու)	Թուղթ Կորնթացւոց Գ.
Պաղղապի Առաքելոց	Հանդիստ Յովհաննու (յօր. չիք)
առ Հոովմայեցիս	Աղերս Եւթաղեայ:
Կորնթացիս Ա.	
Կորնթացիս Բ.	
Գաղատացիս	

2. Հայ թարգմանիչները Աստուածաշունչի «ստոյգ» եւ «հաստատուն» օրինակներու հետ կը բերեն նաեւ Նիկիական կոչուած կանոնները: Այս Նիկիական կանոններու խումբին մէջ են Լաւողիկէի ժողովոյն (365) վճիռները, որոնք հասած են մեզ Ե. դարու թարգմանութեամբ: Այս ժողովին ԾԵ. (ԾԳ.) որոշումը, որ յունարէնի մէջ կը կրէ Կ. (ԾԹ.) համարը³, կը հայի Ս. Գրոց կանոնականութեան հարցին: Նոր կտակարանի Գրքերը հոս նոյն կարգն ունին ինչպէս Զօհրապետն: Կը պակասին միայն Պողոս Առաքելի քանի մը թղթերը: Այս կէտին պիտի անդրադառնանք վարը:

3. Հայոց կանոնագիրքը կը ճանչնայ նաեւ Սահմանք Անտիոքայ Բ. ժողովոյն⁴: Այս ժողովը, որ պատմական կեղծիքի մը երեւոյթն ունի, իր «Սահման»ները քաղած է Ս. Հարց գործերէն, որոնք ճոխացուած են Ս. Գրոց վկայութիւններով: Թ. կանոնը որ կը բովանդակէ Ս. Գրոց ցանկ մը, առնուած է Լաւողիկէի ժողովի որոշումներէն եւ լրացուած, ինչպէս կ'երեւայ, Անանիա Շիրակացւոյ «Որքանութեան» (տես վարը):

4. Եկեղեցական-կանոնական հարցերուն մէջ շատ մեծ հեղինակութիւն վայելած է Վատ. Կ. Կ. Hefele: Conciliengeschichte, Freiburg i. Br. 1873. Ա. հար., էջ 748. Եւ B. Pitra: Juris Eccl. Graec. Historia et Monumenta. Romae 1864, էջ 504:

լած է մեր քով «Սահմանք եւ կանոնք սուրբ Առաքելոցն ի ձեռն կղեմայ առաքեալ հեթանոսաց»: Կանոնագրքին մէջ «Վարդապետութիւն Առաքելոց» բաժնին կը յաջորդեն ստոնք:

Յունարէն բնագիրը, որուն վրայէն կը համարինք թէ եղած ըլլայ հայ թարգմանութիւնը, աւելի անաղարտ պահած է անոր վերջաւորութիւնը, որ կը պահուի հայերէնին մէջ⁵: Այս պահաս ԶԵ (27) կանոնը իր ամբողջութեամբ ցուցակ մըն է եկեղեցւոյ մէջ կանոնական համարուած Գիրքերու: Այս պահասը չէ վրիպած գիտնականներու աչքէն: Անդրադարձութիւններ կը գտնենք այս նկատմամբ Ֆրէտէրիք Մուրատի «Յայտնութեան Յովհաննու հին հայ թարգմանութեան» արժեքաւոր ուսումնասիրութեան մէջ⁶: Աւելի ծանրացած է այս կէտին վրայ Մելիք-Թանգեան⁷: Նա կը յաջողի երեւան հանել հայ ձեռագիր մը՝ էջմ. Թ. 740, ուր իրապէս կը գտնէ ուրիշ ձեռագիրներու մէջ պակտող 85րդ կանոնը համաձայն յունական բնագրին: Այս մասին կը խորհրդածէ Մելիք-Թանգեան, «Բայց թէ ինչո՞ւ մեր ձեռագրերից միայն 740ում կայ այս 85րդ կանոնը, միւսներում չկայ, պատճառը ճշդութեամբ որոշել չի կարելի, միայն նկատելի է, որ գոնէ առաքելական կանոնների համեմատութեան մէջ թիւ 740 ձեռագիրը ամենաճիշտն է մնացած բոլոր ձեռագրերի մէջ, եւ շատ համապատասխան է յունասլաւոնականին: Ինձ թւում է, որ մեր ձեռագրերից դուրս է ձգուած այս կանոնը նրա համար որ յիշուած գրքերից մի քանիսը գեռ կասկածելի էին համարում 4—5 դարերում»:

Մեր քննութիւնները սակայն տարբեր եզրակացութեան յանգեցան: Չենք մերժեր թէ թարգմանիչները եւ կամ յետագայ զըրչագիրները կրնային դուրս թողած ըլլալ այս կամ այն գիրքը, ազդուելով իրենց ժամանակի ըմբռնումներէն քանի մը զրքի կանոնականութեան հարցին շուրջ, բայց այս պատճառ չի կրնար նկատուիլ յապաւելու համար ամբողջ կանոնը: Ինքնին թիւ 740 ձեռագիրը փաստ մըն է, քանի որ «ամենա-

⁵ Pitra, էջ 35—36. Հմմտ. Կէտիկեան 2. 2., Կանոնագիրք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ. Վենետիկ 1941, Ա. Առաքելական Կանոնք, էջ 42:
⁶ Տղ. Երուսաղէմ 1911, էջ ՄՁԳ:
⁷ Հայոց Եկեղեցական Իրաւունքը. Շուշի 1903, էջ 113:

ճիշտն է մնացած բոլոր ձեռագրերի մէջ» թէ Առաքելական Կանոններու հայ թարգմանութեան մէջ սկզբնաբար եղած է այդ կանոնը: Թէ ի՞նչպէս դուրս թողուած է ան՝ կը համարինք մեկնած ըլլալ այսպէս:

Պարտաւայ ժողովը Միոն կաթողիկոսի օրով 768ին, որ միակ ազգային հնագոյն ժողովն է, որ հետաքրքրուած կը համարուէր այս խնդիրներով, ունի հետեւեալ ԻԳ. կանոնը. «Աղջիկ խօսեալ առն... եւ ապա ամուսնացին: Եւ եղիցի ձեզ ամենեցունց, եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց պաշտելի Գիրք սուրբք ի հին եւ ի նոր կտակարանացն...»: Այս ԻԳ. կանոնը, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի, կաղմուած է իրարու բոլորովին անյարիր երկու մասէ: Բնականոն ընթացքով երկրորդ մասը կաղմած ըլլալու էր ԻԵ. ուրոյն կանոն մը, որ սակայն նշանակուած չէ: Տ. Մուրատ (էջ ՄՁԳ.) ձեռնպահ կը մնայ այս երեւոյթին առջեւ եւ կը բաւականանայ յայտնելու կարծիքս. «Իցէ այդ որպէս եւ իցէ, յայտ է՝ թէ արդի ճառեալ կանոն (Պարտաւայ) Ս. Գրոց յօրինեալ է ըստ օրինակի ԶԳ. (ԶԵ.) Առաքելական կանոնի (ըստ յունարէն բնագրի)»:

Ի ձեռն Կղեմայ Առաքելական կանոններու յիշեալ ԶԳ. կանոնին թեթեւ համեմատութիւնը արդէն կը բաւէ համոզելու համար, թէ Պարտաւայ ժողովոյն ընծայուած Ս. Գրոց այս ցուցակը ոչ թէ միայն քաղուածոյք է Կղեմէսի ԶԳ. կանոնի յունարէն բնագրէն, այլ ստուգիւ բառական թարգմանութիւնն է անոր: Կը հետեւի սակէ թէ Ս. Գրքի այն ցուցակը, որ կցուած է Պարտաւայ ԻԳ. կանոնին, ամենեւին կապ չունի Պարտաւայ ժողովին հետ, այլ մասն է Կղեմայ կանոններուն, որ հայ թարգմանութեան մէջ կորսուած կամ նոյն իսկ չթարգմանուած կը համարուէր: Այս հետեւութիւնը կը հիմնաւորուի նաեւ այն պարագայով, որ ինչ ինչ ձեռագիրներ, այսպէս ZABCD բոլորովին անձանօթ կ'երեւան այս կանոնին ինչպէս կը տեսնուի այս Արտճեան վրդ. ի Պարտաւայ ժողովոյն կանոններու քննական հրատարակութեանէն (էջ 25):

Թէպէտ այսպէս Կղեմայ ԶԼ. կանոնին հայերէն թարգմանութիւնը վերայայտնած կ'ըլլանք, բայց առաջին մասը միայն (Հին

⁸ Բնագիրը առած ենք մեր Մատենադարանի Թիւ 810 ձեռագրէն: Հմմտ. Արտէն Վ. Արտճեան, Կանոնք Պարտաւայ ազգային ժողովի. Վաղարշապատ 1905: Արտաստուութիւն Արարատ ամսագրէն:

Կտակարան): Վասն զի երկրորդ մասը, որ կը բովանդակէր Նոր Կտակարանը, առ այժմ կորսուած կը համարինք: Թէ ինչպէս կրնար կորսուիլ կանոններու երկրորդ մասը, առիթ՝ կու տայ խորհրդածութեանս. մեր այսօրուան կանոնագիրքը աղբիւր ունեցած պէտք է ըլլայ օրինակ մը, ուր Կղեմայ կանոններու մէջ Ս. Գրոց ցանկը դրուած էր իրարու յաջորդող երկու թղթերու վրայ: Այս ձեռագրէն՝ երկրորդ թուղթը ինչպէս էր արդէն, երբ կ'ընդօրինակուէր էջմ. Թիւ 740 ձեռագրի դաղափարը: Իսկ մեր սովորական բնագիրը արտադրուած է նոյն այդ օրինակէն, երբ ինչպէս էր արդէն առաջին թուղթը եւ ետեւադրութեամբ զետեղուած Պարտաւայ ժողովի վճիռներէն ետքը:

Հոս յառաջ կը բերենք հայերէն թարգմանութիւնը մեր Մատենադարանի Թիւ 810 ձեռագրէն, յունարէնը առած ենք Pitraի հրատարակութեանէն: Կը ներկայացնենք միայն Հին Կտակարանի մասը, քանի որ միայն այդ կտորը ծանօթ է մեզ հայերէն թարգմանութեամբ:

«Εστο δε ὑμῖν πᾶσι, κληρικοῖς καὶ λαϊκοῖς, βιβλία σεβάσµια καὶ ἅγια, τῆς μὲν παλαιᾶς διαθήκης· Μωϋσέως πέντε, Γένεσις, Ἐξοδος, Λευιτικόν, Ἀριθμοί, Δευτερονόμιον· Ἰησοῦ τοῦ υἱοῦ Ναυῆ, ἔν· Κριτῶν, ἔν· Ρουθ, ἔν· Βασιλειῶν, τέσσαρα· Παράλειπομένων, τῆς βίβλου τῶν ἡμερῶν, δύο· Ἐσθρα, δύο· Ἐσθήθ, ἔν· Μακκαβαίων, τρία· Ἰὼβ, ἔν· Ψαλτηρίου, ἔν· Σολομώντος τρία, Παροιμία· Ἐκκλησιαστής, Ἄσμα δομάτων· Προφητῶν δεκαδύο, ἔν· Ἡσαίου, ἔν· Ἰερεμίου, ἔν· Ἰεζεχὴλ, ἔν· Δαβὶθ, ἔν· Ἐξωθεν δὲ ὑμῖν προοισιορευίσθω μανθάνειν ὑμῶν τοὺς νόμους τῆν Σοφίαν τοῦ πολυμάθοῦς Σειράχ·

Հ. Մ. Չամչեան⁹ Պարտաւայ ժողովոյն ընծայուած այս կանոնը այսպէս յառաջ կը բերէ: «Սուրբ Գիրք համարեցին ի Հին Օրինաց սքա. Ծննդոց. Ելից. Աւետականք. Թիւք. Երկրորդ օրէնք. Յետուայ. Դատա-

⁹ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ 1785, Գ., էջ 411:

ւորաց. Հոռութայ. չորս գիրք Թագաւորաց. երկու գիրք Մնացորդաց. երկու գիրք Եգրայ. Տոբիթայ, Յուդիթայ, Եսթերայ, Մակարայեցւոց. Յորայ, Սաղմոսք Դաւթի, չորս գիրք Սողոմոնի, գիրք Երկոտասան մարգարէից. գիրք Եսայեայ. Երեմիայ (ընդ որում իմացեալ լինի եւ մարգարէութիւն Բարուքայ). Եղեկիէլի եւ Դանիէլի եւ իմաստութիւն Սիրաքայ»: Չենք գիտեր ուսկի՞ց առած է Չամչեան այս ցուցակը, որովհետեւ մեզ ծանօթ ոչ մի ձեռագրի հետ չի համաձայնիր:

Կղեմայ ԶԼ. կանոնին Բ. մասը, թէպէտ կորսուած կը համարինք այսօր, բայց մատենագրութեան մէջ չեն պակսիր սակէ կոչումներ: Միւթար Այրիվանցի իր պատմութեան մէջ¹⁰ ունի Պողոս առաքելալի թղթերու ցուցակը, որուն խորագիրն է՝ «Իսկ ըստ գրութեանն Կղեմայ որպէս եզիտ»: Ո՞վ էր այս Կղեմէսը եւ ո՞վ որ «եզիտ»:

Zahn¹¹ կը փորձէ նոյնացնել Կղեմէս Աղեքսանդրացի հայրապետին հետ: Այս եզրակացութեան երակէտ առած է նա Մովսէս Սորենացիի ուսումնական ճամբորդութեան անդուցութիւնը: Zahn սակայն իր այս եզրակացութեան անհաստատ ըլլալուն համոզուած էր երբ կը հաստատէ, թէ իրեն անմեկնելի կը թուի այն պարագան որ Եբրայեցւոց թուղթը այս ցուցակին մէջ աղեքսանդրեան սովորութեան հակառակ՝ դրուած է հասարակութիւններու ուղղուած թղթերէն ետք: Կղեմէս Աղեքսանդրացին Գաղատացւոց թղթէն անմիջապէս յառաջ կամ ետքը կարգած ըլլալու էր պայն: Հ. Գ. Գալէմքեարեան¹² չի տարակուսիր թէ «Յիշեալ Կղեմէսն է Կղեմէս Հոռմայեցին (Ա. դար), որուն անուամբ պատող կանոնք նաեւ Հայոց կանոնագրոց սկիզբն անցած են»: Հ. Գալէմքեարեանի կարծիքը մեզ շատ հաւանական կ'երեւայ: Հոս գլխաւոր դժուարութիւնը, որուն չէ անդրադարձած Հ. Գալէմքեարեան, այն է, որ յունարէն օրինակը չունի Պողոս Առաքելալի թղթերուն թուումը, այլ լակոնական ոճով՝ Παυλοῦ ἐπιστολαὶ δεκατέσσαρες. միայն յառաջ կը բերուին: Սակայն այս

¹⁰ Միւթարայ Այրիվանցւոց Պատմութիւն Ժամանակագրական: Պետրբուրգ, 1867, էջ 34:
¹¹ Th. Zahn, Forschungen zur Geschichte des Neutest. Kanons V, Erlangen 1893, էջ 109—157. Über einige armenische Verzeichnisse kanonischer und apokrypher Bücher, էջ 154:
¹² Հանդէս Ամսորոսայ 1801, էջ 163:

դժուարութիւնն ալ լուծած կը համարինք այս տրամաբանութեամբ. Գրքի մը մէջ, որպիսի է մանաւանդ Կանոնադիրքը, շատեր թոյլ տուած են իրենց, սրբազրուութիւններ ու մեկնութիւններ աւելցնելու, չենք երկրայիր, որ Հայը կա՛մ թարգմանութեան ժամանակ եւ կա՛մ յետագայ գրչադիրները, ամբողջացնելու զիտումով՝ ընդլայնած ըլլան այդ կանոնը՝ ներմուծելով այն ցուցակը, զոր Այրի-վանեցին մեզ կը ներկայացնէ: Շատ հնարաւոր է եւ այն, որ նախկին թարգմանութիւնը եղած ըլլայ, արդէն այսպէս մեկնաբանուած յունարէն գաղափարի մը վրայէն:

Երկրորդ հարցին պատասխանը թէ՛ ո՞վ է որ «եզիտ», մեզ շատ հաստատուն կուտան մը կու տայ ստուգելու համար հարցի նիւթ եղած թղթերու անկումին ժամանակը:

Այրիվանեցոյ՝ «Իսկ ըստ գրութեանն Կղեմայ որպէս եզիտ» կը թարգմանէ Brosset¹³, «Ou, suivant une liste trouvé par Clément», զոր կ'առաջարկենք ուղղել՝ comme il avait trouvé chez Clément, այսինքն՝ ո՛չ թէ ինչպէս գտած է Կղեմէս, այլ՝ ինչպէս գտած է (ուրիշ մը) Կղեմէսին քով: Այս անձանթը ուրիշ մէկը չէր բայց եթէ Յովհ. Սարկաւազ վարդապետը, որովհետեւ Այրիվանեցին այս ամբողջ գլուխը, ուր կը գտնուի յիշեալ ցուցանիքը, նուիրած է Սարկաւազ վարդապետի «Կարգադրութիւններուն»: Նոյն միտքը յայտնած է նաեւ Հ. Գալէմբարեան¹⁴: Եթէ Սարկաւազ վարդապետ մեռած էր 1140ին, ժ. Գ. դարու սկիզբը կրնանք համարիլ ամենավերջին եզրը, երբ կորսուած են Կղեմայ կանոններու հայ թարգմանութեան ամբողջական օրինակները, քանի որ Այրիվանեցին արդէն չի ճանչնար այդ վերջաւորութիւնը, այլուստ չէր ստիպուէր այս ծանօթութիւնները Սարկաւազէն քաղելու: Այս ցուցակը չի տարբերիլ Զօհրապի հրատարակութեան կարգէն:

5. Սուրբ Հարց գրուածքներէն ծաղկաքաղ հաւաքածոյ մըն է «Յետ առաքելոց սրբոց հարցն հետեւողաց» կոչուած կանոնները¹⁵: Թէ ո՞վ ժողոված է այս կանոն-

ները չունինք ոչ մէկ վկայութիւն: Մեզ համար ուշագրաւ է վերջին կանոնը, որ ակնյայտնի հանուած է, թէեւ ոչ հաւատարմութեամբ, Կղեմայ ՁԵ. Կանոնին հայ թարգմանութենէն, եւ այն՝ ժամանակ մը, երբ արդէն ինկած էր հայ թարգմանութենէն նոր կտակարանի մասը պարունակող թուղթը¹⁶:

6. Հարկ է նկատի առնել նաեւ Ս. Հարց թարգմանական գործերը, որոնց մէջ կը գտնենք քանի մը ցուցակներ: Ասոնք անշուշտ իրրեւ հեղինակութիւն աննշանակ դեր չեն ունեցած հայ կանոնի կազմութեան գործին մէջ:

Կիւրեղ Երուսաղեմացի: Իր անունով ունինք կրկին ցուցակներ: Գլխաւորն է այն, զոր կը գտնենք իր Կոչումն ընծայութեան անունուած գործին մէջ¹⁷: Մեզ աւելի կը հետաքրքրէ Նոր Կտակարանի մասը, որ ունի այս հակիրճ բնագիրը. «Իսկ ի նորոց կտակարանաց չորս Աւետարանք միայն...: Այլ ընկալլիլ դու զԳործս երկոտասան առաքելոցն յայսր վերայ եւ զեօթն թուղթսն զլիսաւորս՝ զՅակովբայ եւ զՊետրոսի գերկուս եւ զՅովհաննու երիս, եւ զՅուդայի զլիսաւոր թուղթն: Ի վերայ այսր ամենայնի իրրեւ մատանի հաստատութեան ի վերայ եղեալ Պաւղոսի զչորեքտասան թուղթսն»: Այս կարգը կը համաձայնի յունարէն բնագրին հետ, այն փոքրիկ տարբերութեամբ, որ Կաթողիկէայց թղթերուն թուումը հայերէնի մէջ աւելի բնորոշուած է: Յունարէնն ունի՝ *πρὸς τοῦτοις δὲ καὶ τὸς ἑπτὰ Ἰακώβου καὶ Πέτρου, καὶ Ἰωάννου καὶ Ἰούδα καθολικῶς ἐπιστολάς.*

Երկրորդ ցանկը կը գտնուի Մխիթար Այրիվանեցոյ ընդօրինակած ճառքնախրին մէջ¹⁸: Կիւրեղ Երուսաղեմացոյ գործերուն

¹⁶ Վիեննայի Թ. 810 Ձեռագիրն ունի. «Եւ եղիցի ձեզ ամենեցուն եկեղեցականացը սուրբ գրքք հին եւ նոր կտակարանաց: Մովսէսի՝ Մնուշղքն, Ելք, Ղեւտայք, Թիւք, Երկրորդ Օրէնք, Յեսու, Դասաւորաց չուրթով, Թագաւորութիւնք չորք. Մնացորդացն սուրբք. Եզրի երկու բանք, Յովր. Սողոմոնայն ճԾ. Սողոմոնի Գ. Մարգարէք ԺԲ. Եսա(յ)ի, Երեմիա, Եզեկիէլ, Դանիէլ, Մակարայեցիք, եւ կալլիք առ ի խրատել զմանկունս ձեր Սիրաք եւ տէր ընդ ձեզ»: Ուշագրութեան արժանի է հոս Մակարայեցոյ գրքի ներկայութիւնը, որ Կղեմէսի հայ բնագրին մէջ կը պակսի, կը պակսին նաեւ Եսթեր եւ Սողոմոնի գրքերու թուումը:

¹⁷ Տպ. Վիեննա, 1832, էջ 70:
¹⁸ Ձեռ. էջմ. Թիւ 1500: Այս ցուցակը առաջին անգամ լոյս ընծայուեցաւ Արարատ ամսագրի մէջ. 1895, էջ 408, քանի մը գրչագրական սխալներով: Աւելի լաւ ընթերցուած ունի Մեծրոպ Տէր Մովսէսեանի հրատարակութիւնը. *Исторія перевода библии на армянский языкъ.* Պետերբուրգ 1902, էջ 243:

¹³ M. Brosset, Histoire Chronologique par Mkhithar d'Aïrivank, XIIIe S. [Mémoires de l'Académie imp. des sciences de St. Pétersbourg T. XIX,] 1869, էջ 23:
¹⁴ Հանդէս Ամսօրեայ 1891, էջ 163, ծան. 5. «Անշուշտ Սարկաւազ վ. ին առ Կղեմայ տեսած կարգն է այս, զոր Մխիթար կը յիշատակէ այս տեղ»:
¹⁵ Հմմտ. Մխիթար-Յանգեան, անդ, էջ 481: Կէտիկեան Հ. Հ. Անդ, էջ 73:

յունական բնագիրներուն մէջ անձանթ է այսպիսի ցուցակ մը: Նոր Կտակարանի մասն է՝ «Դ Աւետարանքն, Գործքն, է Կաթողիկէքն, ԺԴ թուղթ(ք)ն Պաւղոսի»: Եթէ անձանթ հեղինակի մը գործը չէ, որ հոս Կիւրեղ Երուսաղեմացոյ կ'ընծայուի, կը միտինք կարծելու, թէ Կոչումն ընծայութեան մատենին վերի վկայութեան վրայէն կազմուած ըլլայ այս ցուցակը, թերեւս նոյն ինքն Այրիվանեցոյ գրչէն: Ամէն զէպքին այս ցուցակը խմբադրողը անձանթ մը չ'երեւար Եւսեբեայ Եկեղեցական Պատմութեան (Ձ. 25) եւ կա՛մ Յերոնիմեայ¹⁹, քանի որ երրայական 22 նշանադրերու վրայ կը բաժնէ հին օրէնքի գրքերը: Կոչման ընծայութեան ցուցակին հետ եղած կապը շատ զեղեցիկ կ'երեւայ հին կտակարանի գրքերու թուումի ժամանակ: Ոչ թէ միայն կը հետեւի ան նոյն կարգին, այլ ունի նաեւ բառական նմանութիւններ: Հասարակաց են «Ղեւտիկոն» վերխանակ «Ղեւտական» ձեւին. Սողոմոնի գրքերը կը կոչուին «Ստիքերովն Ե. գիրք» ներխակելով նաեւ Յովրն ու Սաղմոսարանը: «Զգօնութիւն, Եկեղեցիաստէս եւ Օրհնութիւն Օրհնութեանց» որոնք յետագային «Իմաստութիւն, Ժողովող եւ Երգ Երգոց» անունը կը կրեն: Թէ նշանադրերու անուանակոչումները ո՞ր տեղէն քաղուած են, չկարողացանք ստուգել: Շատ հաւանական է որ առնուած ըլլան անոնք Երեմիայի Ողբերու լուսանցարութենէն²⁰:

7. Արտաքոյ կարգի մեծ հեղինակութիւն վայելած են Հայոց քով Եւքաղի՝ Պաղոս առաքելոյն թղթերուն եւ Գործք Առաքելոցի Յառաջարանները²¹: Եւթաղի կարգը ամէն բանով համաձայն է Զօհրապի հետ:

8. «Սրբոյն Եւագրեայ կարգադրութիւն աստուածաշունչ տառից» խորագիրը կը կրէ Այրիվանեցոյ ճառքնախրի ուրիշ մէկ ցուցակը²²: Անձանթ կը մնայ մեզի այս ցուցակին ստոյգ աղբիւրը: Հաւանօրէն ամփոփոյք մըն է Եւագրի գործերէն²³: Նոր Կտա-

¹⁹ Յերոնիմեայ վասն ի քսան եւ յերկուս գիրս առ ի Հերրայեցոց զպատմութիւնսն բաժանելոյ հրատ. Հ. Ա. Վարդանեան, Վիեննա 1920:
²⁰ Հմմտ. F. Wutz, Onomastica Sacra, Leipzig 1915, էջ 954.
²¹ Հ. Ա. Վարդանեան, Մատենադրութիւնք Եւթաղի: Ուսումնասիրութիւն եւ քննական հրատարակութիւն, Վիեննա 1930:
²² Արարատ 1895, էջ 408: Հմմտ. Տէր-Մովսէսեան, անդ էջ 242:
²³ Եւագր Պոստայի, Վենետիկ 1907, էջ 221-322:

կարանի մասն է՝ «Աւետարանքն Դ. Պրակքն, Առաքեալն ԺԵ. Կաթողիկէքն»:

9. Եւսեբիոս Կեսարացի իր Եկեղեցական պատմութեան մէջ²⁴ ստէպ կ'անդրադառնայ Ս. Գրոց կանոնին, բայց շատ մեծ ազդեցութիւն չ'երեւար թէ ունեցած ըլլայ Ս. Գրքի հայ կանոնին կազմութեան գործին մէջ: Կը բաւականանանք նշանակելով տեղիքները, ուր կը խօսի այս մասին. Գ. 3, 10, 18, 24, 25, Ե. 8, Ձ. 25:

10. Յովհաննէս Ոսկերեքան թէեւ մասնաւոր ցուցակ մը չէ տուած, բայց իր մեկնութիւններուն մէջ ունի ակնարկութիւններ Նոր Կտակարանի մատենաներու յաջորդութեան մասին:

Հոովմայեցոց թղթին Մեկնութեան Ներածութեան յունարէն բնագիրը²⁵ ունի մաս մը, ուր Ոսկերեքան կը շուրջէ այն հարցը թէ ի՞նչ կարգով գրուած են հեթանոսաց Առաքելոյն թղթերը: Այս մասը մինչեւ Ե. ճառը կը պակսի Վենետիկի հրատարակութեան մէջ: Բարեբախտաբար Գրիգոր որդի Աբասայ²⁶ իր Պատճառաց գրքին մէջ պահած է Յառաջարանութեան այս մասը²⁷: Կտորս թէպէտ յունական բնագրին ընդարձակութիւնը չունի, բայց քաղուածոյքը եղած է հայ թարգմանութենէն, որ աւելի հարազատ կը ներկայացնէր յոյն բնագիրը, քան որ ունի այժմեան յունարէնը, ուր կրճատումներ եղած են: Չայս կը ստիպուինք հետեւեցնելու այն իրողութենէն որ յունարէնին մէջ կը պակսին կարգ մը թղթերու անունները, զորոնք չէր կրնար Ոսկերեքան գուրս թողած ըլլալ, այսպէս՝ Եփեսացոց, Տիմոթէոսի, Տիտոսի, քանի որ ասոնց մեկնութիւնը գրած է իր կարգին:

(Շարունակելի է) Հ. Օ. ՍԵՔՈՒԱՅ

²⁴ Տպ. Վենետիկ 1877:
²⁵ Mon fancon. Joannis Chrysostomi opera omnia, Parisiis. 1731, t. IX, էջ 425:
²⁶ Հմմտ. Հ. Ն. Ակիմեան, Մատենադրական Հետազոտութիւններ. Ա. էջ 1-43:
²⁷ Ձեռ. Վիեննայի Թ. 47, թղ. 171ա. հմմտ. Հ. Յ. Տաւեան, Յուրացի Մխիթ. Մատենադրանի, էջ 220: